

THEATRUM
HUMANAE
VITAE

THEATRUM HUMANAE VITAE

Studia in honorem
Natala Jakovenko

Kiyovia
Laurus
MMXII

THEATRUM HUMANAE VITAE

Студії на пошану
Наталі Яковенко

Київ
Laurus
2012

Theatrum Humanae Vitae.

Студії на пошану Наталі Яковенко. — Київ: Laugus, 2012. — 648 с.; іл.

Наукові статті, що увійшли до збірника на пошану знаного українського історика, професора Національного університету «Києво-Могилянська академія» Наталі Яковенко, за тематикою значною мірою наближаються до її власних наукових зацікавлень. У першому розділі книги також уміщено матеріали, що розкривають значення праць Ювілярки у сучасній історіографії та розповідають про важливі моменти і періоди її життєвого шляху. Опублікований повний список праць Наталі Яковенко — від перших статей до книг та інтерв'ю — дає уявлення про широту інтересів, популярність і запотребованість доробку Авторки в Україні і далеко за її межами.

Р е д к о л е г і я:

*Наталя Білоус, Лариса Довга, Віталій Михайловський,
Наталя Старченко, Максим Яременко*

В оформленні книги використано ілюстрації з видання:
Iconologia di Cesare Ripa Perugino cavalier di SS Maritio et Lazario.
Divisa in tre libri (Venetia, 1645)

Фото на фронтисписі Павла Чебурей

Видання стало можливим завдяки фінансовій допомозі
Канадського інституту українських студій
(Canadian Institute of Ukrainian Studies; Канада, Едмонтон),
Фонду катедр українознавства
(Ukrainian Studies Fund, Inc.; США, Гарвард)
та підтримці приватних жертводавців

Зміст

Tabula Gratulatoria	9
Бібліографія праць (1974–2012) Наталі Яковенко	11

Частина I. *Dedicatio*

<i>Сергій Плохій</i> . Наталя Яковенко: портрет історика у зворотній перспективі	35
<i>Оля Гнатюк, Томаш Стрик</i> . Олюднення Давньої Речі Посполитої	62
<i>Teresa Chynczewska-Hennel</i> . О możliwości historyka... ..	70
<i>Від Редколегії</i> . Не тільки наукою живуть учені... ..	78
<i>Зоя Борисюк</i>або З історії «Клубу Кавопивців»	79

Частина II. *Studia*

<i>Леонтій Войтович</i> . Чи була Русь державою?	95
<i>Олексій Толочко</i> . Літописне обрамлення русько-візантійського договору 911 року	108
<i>Тетяна Вілкул</i> . Походження «Промови Філософа» у Повісті временних літ	113
<i>Володимир Александрович</i> . Найдавніша ікона Покрову Богородиці: доповнення до джерел іконографії та хронології	126
<i>Валерій Зема</i> . Від Царгорода до Вільнюса: «Оповідання проти латин» і початки православної полеміки	135
<i>Віра Фрис</i> . Відображення уявлень про гріховні вчинки у покрайніх записях давніх українських кирилических книг	150
<i>Віталій Михайловський</i> . Вищі урядники Польського королівства на руських землях у 1434–1506 роках: спроба колективного портрета	162
<i>Юрій Зазуляк</i> . Кара, милість і колективна відповідальність у старостинському правосудді Руського воєводства XV століття	178
<i>Володимир Поліщук</i> . Перший маршалок Волинської землі (1463–1486) Олізар Шилович з роду Кірдеєвичів: від геральдичної легенди до місця в соціальній ієрархії	189

<i>Володимир Собчук. Ровенська волость: формування, склад і власники (до середини XVI століття)</i>	196
<i>Константин Ерусалимский. Империя ad hoc и ее враги: о трудностях интерпретации российских политических дискурсов XVI — начала XVII века</i>	207
<i>Петро Кулаковський. Князь Василь-Костянтин Острозький і справці Київського воєводства</i>	217
<i>Ігор Тесленко. «Ганібель з дому Строцего»: італієць на службі князя Острозького</i>	231
<i>Оксана Задорожна. Формування і територіальний склад Олевської волості Немиричів (XVI — середина XVII століття)</i>	248
<i>Наталія Старченко. «Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»: боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 року</i>	259
<i>Леонід Тимошенко. Єпископська альтернатива ставропігійній реформі церкви (неставропігійні братства Київської митрополії кінця XVI — початку XVII століття)</i>	277
<i>Маргарита Корзо. Толкование Декалога в рукописных «Учительных Евангелиях» конца XVI — начала XVII века</i>	288
<i>Наталія Білоус. «Тіло моє грішне, з землі взяте, має бути поховане за звичаєм християнським»: поховання волинських міщан у XVII столітті</i>	296
<i>Олексій Вінниченко. Infida Pax: московська та шведська політика Речі Посполитої і Владислава IV очима шляхти Руського й Белзького воєводств (за сеймиковими інструкціями послам на сейми 1633–1647 років)</i>	309
<i>Тетяна Григор'єва. Султан говорить!</i>	322
<i>Татьяна Опарина. Свобода и вера в судьбе Анны Смеловской</i>	334
<i>Henryk Litwin. Choraży kijowski generałowi jezuitów racje wykłada. List Remiana Jelca do Vincenzio Caraffy z 1647 roku o planach powołania uniwersytetu w Ksawerowie na Kijowszczyźnie</i>	350
<i>Frank E. Sysyn. Ukrainian Nation-building in the Early Modern Period: New Research Findings</i>	358
<i>Miroslaw Nagielski. Batalia łojowska (31 lipca 1649 r.) w świetle diariusza kancelaryjnego hetmana polnego litewskiego Janusza Radziwiłła</i>	371
<i>Ярослава Стратій. Концепція чуттєвого пізнання Інокентія Гізеля в контексті схоластичної філософської традиції</i>	389
<i>Лариса Довга. Риси «криптопротестантизму» у покайній поезії Лазаря Барановича</i>	402
<i>Giovanna Brogi Bercoff. The sermons of A. Radyvylovs'kyj: history, culture, mentality</i>	414
<i>Zenon E. Kohut. “Ruthenian” or “Ukrainian”? : Nation (Narod) in the Political Rhetoric of Hetman Petro Doroshenko</i>	425

<i>Джованна Сьєдіна. «Поема» Fasciculus myrrhae... Йосифа Туробойського (1699)</i>	435
<i>Ігор Скоцилас. До історії шляхетських родів Галицької Русі: Унівський архимандрит і львівський єпископ Варлаам Шептицький (1643–1715)</i>	460
<i>Лілія Бережна. Як намалювати ворога? «Свої» і «чужі» в ранньомодерній українській іконографії</i>	471
<i>Мирон Капраль. Полюбовні угоди та «уклони»: позасудовий захист інтересів львівського шевського цеху у XVII–XVIII століттях</i>	488
<i>Олексій Сокирко. Гетьманські преторіанці. Надвірні формування Івана Мазепи кінця XVII — початку XVIII століття</i>	499
<i>Наталія Пилип'юк. Могилянська Мучениця за «золотую вольность»</i>	510
<i>Катерина Диса. «Дуже небезпечний злочин»: перелюб у міському праві й судах Волинського та Подільського воеводств кінця XVII–XVIII століття</i>	524
<i>Татьяна Таурова-Яковлева. К биографии казацких старшин</i>	534
<i>Alfons Brünig. Religious Conversions in Early 18th Century Ukraine</i>	538
<i>Микола Крикун. Сторінки з історії містечка Сатанова у світлі магістратських книг XVIII століття</i>	558
<i>Максим Яременко. Демографія проти конфесійного дисциплінування (навчання дітей «закордонного» духовенства у Києво-Могилянській академії XVIII століття)</i>	571
<i>Andrzej Gil. Unijna akcja biskupa chełmskiego Maksymiliana Ryłty w dobrach bractwaskich Franciszka Salezego Potockiego w latach 60. i 70. XVIII wieku</i>	587
<i>Леонід Зашкільняк. Метаморфози сучасної Кліо (про нові тенденції світового історіописання на початку XXI століття)</i>	594
Про авторів	604
Summary	608

Наталя Старченко

**«Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»:
боротьба за домінування на волинському
сеймику 1593 року**

У листі князя Костянтина Острозького до князя Криштофа Радзивила від 24 лютого 1581 року йдеться серед іншого про спосіб поводження «великих людей» з «меншою» братією, який би сприяв збереженню спокою у спільноті, водночас забезпечуючи «великим» належну повагу й утримання відповідної до статусу дистанції з їхніми контрагентами:

...zdałoby mi się, abym Wmści rozkazał łaskawiej się z ludźmi obchodzić, bo Bóg rycze takiemu i potomstwu jego błogosławić

będzie, a rozruchy niezgody nie zawsze do dobrego końca przychodzą, a też to wielkich ludzi jest powaga z małymi ludźmi nie wdawać się w sprawy, bo stąd w powagę rosną, gdy z wielkimi sprawy mają¹.

Цілком імовірно, що цей фрагмент був реплікою на подію, яка незадовго перед тим сталася в Дубні, резиденції Костянтина Острозького. Дев'ятого лютого князь Криштоф Радзивил, троцький каштелян, підканцлер і польний гетьман Великого князівства Литовського, за невідомих обставин викликав на поєдинок володимирського войського Василя Гулевича. Той стати на герць відмовився, мотивуючи це своїм смиренням перед особою, яка перебувала на соціально вищій позиції. Гулевич маніфестував себе як слугу, готового покірно знести покарання, якщо за ним є якась вина².

Не вдаючись до аналізу правил виклику на поєдинок і відповідності їм учинку Гулевича, зауважу, що Радзивил сприйняв відмову як образ. Так само розцінило Гулевичеві дії оточення князя, застосувавши насильство щодо нього. Не меншою образою виявилася скарга володимирського войського в луцькому гроді про побиття і поранення його слугами і приятелями

¹ Цит. за: *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608). Wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. — Toruń, 1997. — S. 185.

² ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 61 зв. «[Поведил], иж бы то была реч непристойная, кгдажемы я ест слугою вашей милости, вшакже еслимы што винен, tedy водлуг властного розсудку готовь есми ся вашей милости усправедливити и еслим што винен — терпеть».

Радзивила, до того ж, як твердив Гулевич, за намовою самого князя. Таку князеву реакцію оприявнює королівський лист від 9 квітня 1582 року, писаний у Ризі під час воєнної кампанії. У ньому йшлося про те, що перед королем став особисто Василь Гулевич, який понад рік тому звинуватив Криштофа Радзивила в насланні на нього слуг і приятелів. Він засвідчив, що «ему его милост пан троцкий николи ничего винен не был», а також просив, аби його протестація з луцьких гродських книг була «вымазана». Тож король скасував оскарження Радзивила «яко непевное» та наказав записи «вынят и вымазать <...>, не зоставуючи жадного знаку и ноты такого непевного оповеданья на такъ зацного человека и сенатора нашего»³.

Королівське розпорядження вочевидь постало не з ініціативи Василя Гулевича, а було результатом інтенцій самого Радзивила, котрий скаргу на свої неправові дії, вчинені у відповідь на заподіяну образу (відмову Гулевича від поєдинку), потрактував як уразу для своєї доброї слави. Чому ж особі, наділеній владними повноваженнями і значними матеріальними ресурсами, так муляло протягом тривалого часу оскарження в луцькому гроді? Адже Радзивил, здавалося б, міг собі дозволити застосувати силу для досягнення бажаного, не надто переймаючися легітимністю своїх дій.

Це питання впритул підводить до природи влади в ранньомодерному шляхетському соціумі, проблеми, принципово важливої для розуміння його влаштування, однак важкої для аналізу. Адже джерела вкрай рідко містять безпосередню інформацію про основні засади функціонування спільноти, а риторика, до якої вдаються герої, радше апелює до широко декларованих цінностей, ніж виявляє їхню підкладку. Отож про надійну верифікацію окремих тез доводиться хіба мріяти⁴.

Деякі аспекти владних стосунків шляхетської Волині

Ще донедавна владні механізми описувалися через дихотомію *знать—загал / сила—слабкість / покора—протистояння*, де переформування позицій уявлялося можливим лише через застосування насильства, через силову напругу. Однак сьогодні увага переноситься з бінарних опозицій на стратегії взаємодії між контрагентами: на множинність актів перемовин та обмінів між ними⁵, на репрезентації влади і визнання/підваження

³ ЦДІАУК. — Ф. 25. — Спр. 27. — Арк. 100/106–101 зв./107 зв.

⁴ Певним виправданням може бути твердження Карла Гінзбурга про те, що в гуманітарних дисциплінах важливість результату прямо протилежна його сильному науковому статусові, пов'язаному з кількісними показниками. Ба більше, строгість такого типу може лише зашкодити там, де йдеться про форми знання, які спираються на щоденний досвід чи унікальні ситуації (див.: *Гінзбург К.* Приметы. Уликовая парадигма и ее корни // *Гинзбург К.* Мифы — эмблемы — приметы: Морфология и история. — М., 2004. — С. 225–226).

⁵ *Braddick M., Walter J.* Grids of power: order, hierarchy and subordination in early modern society // *Negotiating Power in Early Modern Society. Order, Hierarchy and Subordination in Britain and Ireland* / Ed. by M. Braddick, J. Walter. — Cambridge, 2001. — P. 1–5.

їх легітимності, тобто на питання довіри/недовіри загалу. Вкрай важливий у цьому контексті аналіз риторики, до якої вдавалися сторони в конкуренції за владу, в намаганні привласнити право говорити від імені спільноти та нав'язати їй свої пріоритети, водночас апелюючи до усталеної ієрархії цінностей. Тобто увага переноситься з відкритого примусу на символічне, м'яке насильство, яке тримається на тиску авторитету чи престижу, на добровільному служінні, відданості, обов'язку⁶, де спротив, своєю чергою, набирає форми відмови в повазі чи довірі. Тож слабші за статусом особи мали достатньо можливостей впливати на сильніших.

Скажімо, історію Василя Гулевича й Криштофа Радзивила можна розглядати як спробу володимирського войського утвердити своє становище через маніпуляції мовою і перформативними актами, які на позір легітимізували владу вищого за соціальним статусом троцького каштеляна. Йшлося про різницю між «публічними транскриптами» (припустимими сценаріями поведінки між слабшим і сильнішим при безпосередньому контакті) і «прихованими транскриптами» (те, що насправді малося на увазі)⁷. Гулевич смиренно називав себе слугою Радзивила і демонстрував повагу до нього, натомисть учасники історії за зовнішніми ознаками покори зауважили претензію на невласливий статус і одразу спробували відновити порушений *status quo*. Інша річ, що «приховані транскрипти» зазвичай істориків недоступні: вони оприявнюються лише тоді, коли порушується нестійка рівновага між позиціями членів соціуму.

Водночас сильніші теж мусили шукати підтримки у слабших, адже значна частина влади як авторитету не в останню чергу здобувалася/залежала саме від неї. Тому образа слуги часто цілила у пана. Цю взаємозалежність ілюструють слова Федора Хом'яка: «Самъ, дей, княз Корецкий лотръ, и слугъ в себе лотровъ и злодеев ховает»⁸.

Відсутності строгої ієрархії в спільноті сприяв і засадничий для шляхти принцип формальної рівності, а також розуміння шляхетської честі значною мірою як вродженої ознаки, незалежної від знатності і багатства. Так, пересічний шляхтич Андрій Вільгорський, слуга київського каштеляна Івана Чаплича-Шпановського, у відповідь на образу володимирським підкоморієм Адамом Боговитином — особою, чия позиція у спільноті завдяки триманню земського уряду, статкам і зв'язкам не йшла у жодне порівняння зі становищем скаржника — заявив:

Подкоморый кремянецкий мене, человека учтвого, никгда на доброе славе не змазаного, словы на доброе славе усчыпливемы скаляты почав, мовячи, же ты естес здрайца а нецнота. Я, почуваючися в пристойности своей, а злща при такъ великом оршаку людей зацъных, досыт скромне

⁶ Про спосіб панування, заснований на символічній, м'якій формі примусу, який не визнається примусом, див.: *Бурдые П. Практический смысл*. — М., СПб., 2001. — С. 216–217, 250–265.

⁷ Див.: *Braddick M., Walter J. Grids of power...* — P. 5.

⁸ ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 66 зв.

на такъ попудливые и непристойные слова пана подкоморого поведил, же «милостивый пане подкоморый, окром вряду, который ваша милость яко человекъ зацный маешь, але в уроженю яко убогий шляхтич естем вашей милости ровень»⁹.

А луцький підкоморій Ян Харленський («чуючися быти в народзаю моим шляхетскомъ учтивымъ») боронив свою добру славу від обвинувачень Костянтина Острозького, заявляючи про свою формальну рівність з князем, а також наголошував на повсякчасному дотриманні шляхетських чеснот як засобу примножити честь¹⁰.

Честь і похідна від неї, а іноді й синонімічна, добра слава — базові поняття річпосполитського шляхетського соціуму. Пов'язану з сакральною сферою честь (у романських мовах етимологічно тотожну благодаті¹¹) шляхтич мислив важливішою за життя. Він зобов'язаний був захищати її за найменших ознак урази та примножувати — додавати доброї слави собі і своєму роду. Однак формально рівні між собою члени шляхетської спільноти в боротьбі за зовнішні ознаки престижу мусили затято конкурувати, адже зазвичай збільшити честь одного можна було за рахунок її зменшення в іншого, а образа для честі сприймалася як пониження статусу: «не буду тя мети собі за ровного». Боротьба за статус коштає інших дає дослідникам підстави говорити про честь як про «громадську власність»¹², коли місце особи і її самоповага тісно пов'язувалися з думкою загалу.

⁹ Там само. — Спр. 44. — Арк. 460. Ця заява дивовижно перегукується з реплікою Шимона Старовольського, автора трактату про реформування звичаїв, який вказував на рівність можливостей у досягненні честі і досконалості кожного зі шляхетського стану: «...jako do spoty, tak i o honorów równie nam wszystkim wrota są otworzone» (*Starowski S. Reformacja obyczajów polskich.* — Kraków, 1859. — S. 23). Примножити свою честь, на думку шляхетського загалу, можна було «учтивими» вчинками. Промовиста також скарга Григорія Колмовського на володимирського підстаросту Федора Загоровського, котрий у гроді перед поважними особами вживав на його адресу слова, «доброй славе моей шкодливые и ущипливые»: «Мене, шляхтича, в учтивых поступках и уроженю моемъ неподойзаного и овшемъ каждому учтивому во всем ровного, шкалевал» (ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 127). Схоже висловлювався і возний генерал Іван Покошовський: «Я, человекъ учтивый, почуваючисе в том, иж, живучи на свете побожне, и живот мой, ач худой, леч учтивый, шляхетский, в боязни Божой проважу» (ЦДІАУК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 479).

¹⁰ Див.: ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 863. «...цнотливе справы и поступки мои учтивые всемъ досыть значны и сведомы суть, толко, дей, абымъ доброе славы и учтивости своее себе постерегать, але и каждому человеку доброму остерегатисе звькль, не привлашаючи никому в ней уширбку, и не так, яком, дей, есть отъ его милости пана воеводы киевского обжалован, и ачъ бы ми ся, дей, о то так далеце брати и того никому справовати не была потреба, однак абы тая короткая а мне невинне заданая выправа оповеданьемъ его милости ни у кого вери цалое не еднала и тымъ мене, человека учтвого, оному во всемъ ровного, не толко речью самую, але и подобенствомъ не подавала».

¹¹ Див.: Peristiany J. G., Pitt-Rivers J. Introduction // Honor and Grace in Anthropology / Ed. by J. G. Peristiany and J. Pitt-Rivers. — Cambridge, 1992. — P. 2.

¹² Stuart C. Blood and Violence in Early Modern France. — Oxford, 2006. — P. 73.

Потреба примножувати/захищати свою репутацію змушувала вдаватися до маніпуляцій суспільними настановами, гри з правилами, публічних демонстрацій, у рамках яких можна було замаскувати свої приватні інтереси під групові цінності, а дії супротивника подати як такі, що їх нехтують і тим самим загрожують суспільному консенсусу¹³. Тож суперечки часто набирали вигляду перформенсів із ритуальними жестами, де глядачам відводилася роль арбітрів, які провокували сторони, асистували їм, виступали посередниками у замиренні супротивників. Згадками про участь приятелів рясніють справи найрізноманітнішого характеру. Звертання до них за порадою декларувалося як чеснота. Так, Станіслав Пукшта, засвідчуючи свою непричетність до поранення Василя Гулевича у справі про виклик на поєдинок, заявив, що подібні звинувачення позначаються «на доброй и ни в чомъ не нарушоной славе моей шляхетской», а він — чеснотлива особа, яка «в каждой пристойности моей шляхетской учтиве и пристойне ражуся»¹⁴.

«М'який» варіант примусу притаманний спільноті, де владні відносини переважно ґрунтувалися на неформальних патронально-клієнтарних зв'язках, які домінували в ранньомодерній Речі Посполитій з її слабкою центральною владою і сильними позиціями магнатерії в окремих регіонах¹⁵. В основі клієнтарної системи лежали особисті взаємини нерівноправних за статусом осіб, які прибирали різних форм залежно від позицій сторін. Це могли бути мало формалізовані стосунки патрон—клієнт, що вимагали від слабшої сторони різноманітних послуг в обмін на протекцію в отриманні урядів чи інших життєвих благ. Патрон у цьому випадку мусив мати позицію чи прибічників при королівському дворі, тож у центрі клієнтарних груп зазвичай перебували представники князівських родин, наділені сенаторськими урядами і розгалуженими зв'язками. Під поняття «клієнт» потрапляли

¹³ Див.: ЦДІАУК. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 4. На зібранні шляхти Володимирського повіту 1574 року брацлавський каштелян Василь Загоровський заявив про неможливість обговорювати публічні справи, бо серед присутніх є *чоловік підозрілий*. У відповідь на вимогу шляхти негайно озвучити свої підозри Загоровський указав на земського суддю Богдана Костюшковича-Хоболтовського, який нібито не повернув різним особам гроші, взяті підступом. Суддя на те заявив: «Хто, дей, на мене то мовит, теды *лжет* яко *пес*, бо, дей, то никгды не было». Справа дійшла до демонстративного витягання шабель, однак у підсумку інцидент закінчився тим, що Загоровський з приятелями покинули зібрання. Показово, що конфлікт між суперниками розгортався через публічну дискредитацію судді й апеляцію до визнаних цінностей.

¹⁴ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 75–75 зв.

¹⁵ Див., зокрема, піонерські роботи Антонія Мончака, присвячені загальним проблемам формування і функціонування клієнтарної системи: *Mączak A. Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej*. — Warszawa, 1986; *Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.* — Warszawa, 1994; *Mączak A. Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*. — Wrocław, 2003. Багато аспектів функціонування патронально-клієнтарної системи на Волині і Наддніпрянщині, зокрема проблема творення символічного капіталу представників верхнього ешелону влади, князів, руками їхніх клієнтів і слуг, проаналізовано в працях Наталі Яковенко.

особи, чий статус ненабагато міг різнитися від статусу патрона, — представники його великої родини, осіла шляхта та ін. Такий зв'язок рідко тримався на конкретних домовленостях про співпрацю, йшлося переважно про хистку рівновагу між взаємними очікуваннями — орієнтацією клієнта на максимально вигідного протектора і сподіванням патрона на відданість клієнта і його повсякчасну готовність служити в обмін на «ласку». Плинність клієнтарних груп могла бути досить високою, однак траплялося, що в орбіті впливу можновладця перебували представники принаймні двох поколінь однієї родини.

Попри асиметричність стосунків, залежність вибудовувалася за рахунок не стільки насильства, скільки впливів, маніпуляції, авторитету як форми і джерела влади. Важив символічний капітал особи — позиція в межах своєї групи і, ширше, спільноти, що трималася на володінні престижними в соціальному плані благами і цінностями¹⁶. Її важливий складник — репутація — передбачав визнання і довіру з боку інших, тобто цей досить нестабільний владний ресурс треба було постійно підкріплювати, завойовувати і боронити¹⁷.

Власне, особи з вищого ешелону влади, попри свій майновий стан, обіймання урядів, наближеність до двору, публічні функції, широку мережу зв'язків, мали так само дотримуватися конвенційних норм співжиття, на яких, зокрема, наголошував князь Костянтин Острозький у листі до Криштофа Радзивіла. Спробую це продемонструвати на прикладі стосунків пана і слуги-шляхтича (слуги «рукодайного»), які закріплювалися усним або письмовим договором та ритуальним актом подавання руки. Здавалося б, йшлося про високий ступінь підпорядкування слуги, що закріплювалося і законодавчо (в разі майже будь-якого переступу слуга підлягав юрисдикції пана). Однак практично жоден конфлікт між слугою і паном не обходився без активного залучення приятелів пана, які виступали посередниками та просили його виявити милосердя до слуги навіть у випадках, де той за правовими приписами мав накласти голову. «Ласкаво з людьми обходитися» — ось засаднича чеснота «великих» людей у стосунках з «малими». Такі акти відповідно оформлялися і ставали публічними. Наприклад, слуги Івана Красенського подали до луцького гроду лист, у якому визнали, що повелися, як «лотри», і мали б поплатитися життям. Однак завдяки втручанням «зацных и учтивых людей» та «покорною и плачливою прозбою» самих винуватців Красенський, не вдаючися до права, зі свого «милованья и милосердья» звільнив слуг від обвинувачень, за що ті зобов'язалися: «Покол

¹⁶ Як зауважив П'єр Бурдьє, результативність насильства визначала, зокрема, правильна оцінка символічного капіталу — свого і супротивника (див.: *Бурдьє П. Практический смысл.* — С. 205). Малколм Гріншїлдс запровадив поняття «психічна власність» на означення всього приватного простору, честі, фізичного тіла тощо (див.: *Greenshields M. An Economy of Violence in Early Modern France. Crime and Justice in the Haute Auvergne, 1587–1664.* — The Pennsylvania State UP, 1994. — Р. 2).

¹⁷ *Бурдьє П. Практический смысл.* — С. 219–237. «Символічний капітал — це капітал честі і престижу, який продукує інститут клієнтели» (Там само. — С. 231).

живы, пана Бога за его милость доброе здоровье просити и вечно служить повинны есмо»¹⁸.

Показова також історія Яна Яворського, слуги князя Януша Острозького, який сфальшував підпис свого пана. Спійманий зловмисник через третіх осіб просив князя зласкавитися і не вдаватися до суворого права. Януш Острозький як добрий пан і християнин відмовився від обвинувачень за умови публічної, внесеної до городу обіцянки Яворського більше так не чинити¹⁹.

Фіксуються випадки, коли після оскарження слугою свого пана інші слуги зверталися з публічними заявами на захист патрона. Так, Антон Визгерд-Заболоцький скаржився на князя Юрія Чорторийського, який затримав обумовлену винагороду за службу і погрожував йому мститися («нехут свою и неласку иж ку мни показовал») ²⁰. Через три дні в гроді стали слуги князя, які заявили, що Визгерд, відомий «злым захованемъ, неучтенемъ и непослушенствомъ противко отца и матки», «то собе змыслил, а непристойне потвар на его милости и на нас вложил»²¹. Жодних правових наслідків це визнання не мало, але його завданням було знешкодити заяву скаржника і відновити добре ім'я князя.

Показовими у контексті взаємин «сильніший—слабший» можуть бути і стосунки між патроном, що забезпечував своїм клієнтам/слугам місця в судових інституціях регіону, та урядниками з його руки, ласки і «милості». Крім сподіваної вдячності і заснованої на ній лояльності до патрона в різних життєвих колізіях, важливими чинниками в урядницьких стратегіях була щільність різного роду зв'язків, у які вони включалися і які забезпечували символічний капітал урядника та становили альтернативу патрональним залежностям. Тобто позиція родича, сусіда, приятеля, члена корпорації в конкретних випадках цілком могла переважити позицію слуги, а тим більше клієнта, чиї стосунки з паном зазвичай не були усталені конкретними домовленостями. Емансипації сприяла і присяга, обов'язкова для кожного урядника, відповідно і робота в судовій системі сприймалася як служіння цілій спільноті. Можна було підіграти патрону на судовому процесі, маніпулюючи правовими невідповідностями чи щілинами в нормах, але відверто нехтувати правом не випадало. Механізмом стримування судових урядників від зловживань виступав і Трибунал, вища апеляційна інстанція, до якої активно позивали суддів невдоволені вироком.

¹⁸ ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 438 зв.—439 зв.

¹⁹ Там само. — Арк. 285—285 зв. «През некоторые певные особы о милосердые и абы се зо мною ведле информации права посполитого абысть не рачил, просиль. Его княжатская милость з ласки и доброты своее яко пан хрестиянский, заживши болшь литости противко мне, нижи бы на выступь свой и ображение свое паметат мел, тым всимъ, подь што бы я ведле права посполитого подлечи мел, даровал и волным мене учинить рачиль».

²⁰ Там само. — Спр. 44. — Арк. 537 зв.—538 зв.

²¹ Там само. — Арк. 552 зв.—553 зв. Див. аналогічну справу: ЦДІАУК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 735—735 зв.

Врешті, авторитет представників еліти значною мірою тримався на демонстрації ними поваги до права, що й змушувало їх гостро реагувати на звинувачення у його порушенні, як це трапилося у ситуації з Криштофом Радзивилом. «Великі» не могли собі дозволити нехтувати офіційними нормами; свій статус вони мусили оплачувати іноді ригористичним дотриманням групових цінностей²².

Важливою для ситуації в регіоні була і відсутність монополії на владу, співіснування кількох конкуруючих персон/осередків. Боротьба між представниками еліти набирала форм змагань за уряди для своїх людей, депутатство в Трибуналі, посольські місця на сейм, домінування на сеймику, наближеність до чільних фігур, можливість впливати на різноманітні ситуації, врешті, провокувала земельні конфлікти. За «некоронованими королями», котрі зосередили у своїх руках величезні земельні і владні ресурси і чий інтереси досить часто конфліктували між собою, йшли менші, але нерідко вкрай дошкульні гравці. Тобто був ще й третій, хто підважував монополію на владу, — порівняно незалежний шляхтич, який ситуативно опинявся в тій чи тій групі і за лояльність якого доводилося боротися. Тож своє місце треба було постійно виборювати/відновлювати/захищати, а будь-який позірно дрібний конфлікт міг виявитися верхівкою запеклої конкуренції, де ставкою були статус, статки, добра слава і честь.

Спробую продемонструвати непросту боротьбу за владу на прикладі конфлікту на волинському сеймику 1593 року.

Князь Костянтин Острозький versus «волинська шляхта»

Сеймикування, принаймні на рівні усталених риторичних формул, сприймалося як служіння Речі Посполитій і в разі потреби вимагало поступок приватними інтересами задля «добра публічного». Однак у сеймикових дебатах неминуче розігрувалися владні карти, тож він за означенням ставав полем конфлікту. До того ж тісні зв'язки членів шляхетської корпорації воеводства, які створювали підстави для напруження, у поєднанні з настановами шляхетського («рицарського») етосу на відкритість дій шляхтича перетворювали кожне публічне місце на потенційну зону конфлікту. Відтак сеймик, де суперники зустрічалися віч-на-віч, ставав сценою, на якій розігрувалися спектаклі конфлікту.

Сеймикові матеріали Волинського воеводства останньої третини XVI століття²³ досить бідні — зазвичай представлені принагідними згадками. Схоже, далася взнаки відсутність традиції їх фіксації у гродських книгах²⁴.

²² Бурдые П. Практический смысл. — С. 255.

²³ Тобто з часу запровадження регулярних шляхетських передсеймових зібрань у Великому князівстві Литовському постановою Віленського сейму (1565—1566) і до початку XVII століття.

²⁴ Про функціонування сеймиків у Волинському воеводстві див.: Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569—1648. — Warszawa, 2006.

Поза періодом трьох перших безкоролів'їв, на які припадає основна частина внесених до гроду лауд²⁵, порівняно добре збереглися ухвали депутатських сеймиків, призначених для обрання суддів (депутатів) до Люблінського трибуналу (існували з 1589 року, відколи волинська шляхта прийняла юрисдикцію цієї інституції)²⁶. Відомі ж передсеймові лауди збереглися переважно у приватних архівозбірнях через особисте зацікавлення окремих осіб волинською ситуацією.

Однак про особливості співжиття краще, ніж сеймикові ухвали, свідчать конфліктні матеріали, скарги і протестації, які фіксують можливі протиріччя в шляхетському середовищі, оприявнюють персональний склад окремих кланів, засвідчують їхній ситуативний чи більш-менш постійний характер тощо. На жаль, такі джерела вкрай рідкісні для цього періоду: маємо кілька актів, пов'язаних з конфліктом на елекційному сеймику 1580 року, скликаному для обрання кандидатів на уряд луцького земського судді, де князеві Костянтину Острозькому і його синам протистояв волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський²⁷, а також протестацію «волинської шляхти» про розірвання з вини князя Острозького передсеймового сеймика 1593 року²⁸. Існування гострих конфліктів у шляхетському середовищі Волині засвідчують факти «роздвоєння» сеймиків та обрання подвійного комплексу послів на сейм²⁹, але матеріалів, які дозволяли б докладніше проаналізувати перебіг цих конфліктів, виявити не вдалося. Тож на підставі протестації 1593 року й ухвали, укладеної однією з груп роздвоєного сеймика³⁰, спробую продемонструвати сконструйованість подібних документів зацікавленими особами та висловити міркування про реальність поза ними.

Отже, протестацію було занесено до гродських книг, як сказано у вступній формулі, від імені всіх шляхетних обивателів, зокрема сенаторів і достойників Волинського воєводства, які зібралися 23 березня 1593 року на «звиклому» місці в костелі на передсеймовий сеймик для обговорення королівських пропозицій та наради про свої «вольності». Згідно з текстом скарги (надалі послугувуватимуся зафіксованою в ній оцінкою подій), після слухання королівської легації, коли зібрання перейшло до обговорення пропо-

²⁵ Старченко Н. Проблематика сеймиків Волинського воєводства під час Великого безкоролів'я // Парламентська структура уряду й системи державного керівництва Вялікаго княства Літоўскаго і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях. — Мінск, 2008. — С. 110–126.

²⁶ У ЦДІАУК вдалося виявити ухвали за такі роки: 1589 (Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 580–581), 1590 (Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 492 зв.–493 зв.), 1591 (Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 387–388), 1592 (Ф. 25. — Спр. 42. — Арк. 344–344 зв.) років та ін.

²⁷ ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 278 зв.–279 зв., 608 зв.–609 зв., 632–633, 635 зв.–637; Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 769 зв.–770.

²⁸ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 259 зв.–262.

²⁹ У 1585 і 1597 роках, див.: Mazur K. W stronę integracji z Koroną. — S. 99–100.

³⁰ Див.: Biblioteka Narodowa w Warszawie. — BOZ 1809/1–2, mf. 39938/ 39939. — Т. 1 (1570–1793). — К. 172–175.

зицій, князь Острозький гостро виступив проти ряду осіб з метою приборати сеймик до своїх рук: «и все такь намовы, яко и послы по своей воли мить хотель». Спроби запобігти цьому через апеляції до спільного добра наслідків не дали: Острозький, перейнятий приватними кривдами, готовий був ужити силу свого почту. Тоді незадоволені перебігом сеймику полишили зібрання і вирішили наступного дня продовжити наради у спокійнішому місці. Цей хід зображено як вимушену акцію, яка мала запобігти узурпації сеймику князем. Головними ж інтенціями протестної частини шляхти було збереження шляхетських вольностей та прагнення до об'єднання — «згоды братерское».

Другий день сеймику пройшов у перемових: задля добра Речі Посполитої намагалися порозумітися з тими, хто залишився з князем у костелі. Від супротивників теж надійшли пропозиції об'єднатися, причому ініціативу виявили не лише особи з оточення князя, а й сам Острозький (це не завадило зібранню в костелі називати дискусії серед конкурентів «плетками»). Врешті здоровий глузд узяв гору, і якісь особи з наближених до князя (можливо, переговори велися за його спиною), «ускромившисе», прислали двох своїх представників — володимирського земського суддю Андрія Заленського і Василя Малинського — з пропозицією прибути в костел для спільних братерських намов, гарантуючи їм спокій і безпеку. «Протестанти» погодилися повернутися наступного, третього дня. Та невдовзі у костелі сталися події, які перекреслили можливе порозуміння. Гайдуки князя Острозького, прибувши до костелу з прапорцями і хоругвами, порубали двері, увірвалися досередини, спровокували там збройну сутичку і вчинили кровопролиття; далі, гасаючи містом, завдавали різним особам кривди й образи та викликали на поєдинок. Під час цих подій від рук князівських слуг загинув Петро Линевський. Наостанок люди князя спорядили ухвалу і обрали своїх послів на сейм, на що не було згоди всієї волинської шляхти.

Завершальна частина протестації ілюструвала князівську сваволю і мала б остаточно дискредитувати Острозького, однак вона передає події дуже стисло, у ній немає оціночних коментарів, натомість є логічні збої в описі, які контрастують з попередньою оповіддю. Цей фрагмент виглядає як доважок до основної частини, хоча за насиченістю деталей, що компрометували князя, мав би бути її головним аргументом. Тож або скарги мало знали про події в костелі, або вони були причетні до провокування конфлікту і намагалися цей факт приховати. Друге припущення цілком імовірне хоча б тому, що в костелі, за словами скаргників, перебували симпатизи Острозького, відтак штурм храму князівськими слугами видається нелогічним.

У кінці протестації зауважувалося, що сеймик був розірваний через приватний інтерес князя Острозького, а не з ініціативи скаргників, як може здаватися. Тому незадоволені перебігом подій особисто засвідчують факт у гроді та повідомляють, що князь і того дня, 25 березня, прибув до костелу в супроводі озброєних слуг і гайдуків. Наданий від уряду возний Матис Сла-

вогурський визнав³¹, що бачив київського воєводу «з великою громадою людей, з бубьны, с хоронькгами, з гайдуки, стрелбою, яко до потреби, в килку сеть чловекув приехалъ, якож знаки порубанья дверей до костела и знакъ крови видилъ». Тобто позиція скаржників, які стоять на сторожі шляхетських вольностей і добра всієї Речі Посполитої, різко протиставляється приватному інтересові князя.

Погляд на ці події князя Костянтина Острозького засвідчує лише короткий фрагмент його листа до Криштофа Радзивила від 25 травня того самого року. Князь скаржився, що супротивники його ославили і мали від того певний зиск. Підсумовуючи, він повертається до висловленої раніше думки про вивищення «малих» людей коштом справ з «великими»: «Siemaszko na mnie tym wygrał, iż ze mną K Ostrogski stoi w szrankach»³². У такий спосіб Острозький вказав на одного з основних своїх тогочасних суперників у владному просторі.

Семашко активно вибудовував кар'єру через вірну службу коронному канцлеру і великому гетьману Яну Замойському, за протекції якого 1590 року отримав луцьке староство³³, що на нього претендував також князь Костянтин Острозький³⁴. Як вірний клієнт свого патрона, нерідко виступав опонентом князя, з яким Замойський конкурував не лише у сфері високої політики³⁵, а й за владу в регіонах, наполегливо створюючи свою мережу клієнтарних зв'язків, зокрема на Волині й Брацлавщині³⁶.

Під протестацією, декларованою як акт волевиявлення всієї волинської шляхти, стояло 28 підписів³⁷. Аналіз номенклатури цих осіб і можливих зв'язків між ними виразно свідчить, що вони гуртувалися навколо

³¹ Цілком імовірно, що возний теж міг належати до слуг/клієнтів Олександра Семашка, на що вказує його поява в іншій конфліктній справі старости з князем Острозьким (ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 489 зв.).

³² AGAD. — AR. — V 11078. — S. 145. Цит. також у кн.: *Kieniewicz L. Senat za Stefana Batorego.* — Warszawa, 2000. — S. 131.

³³ Староство Олександр Семашко отримав 3 травня 1590 року (див.: ЦДІАУК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 550 зв.—551 зв.). Див. також: *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski.* — Kórnik, 2007. — S. 98; *Kamieński A. Kariera rodu Siemaszków w XV–XVII wieku // Lituanos-Slavica Posnaniensia. Studia Historica.* — 1989. — III. — S. 192–197; *Polski słownik biograficzny.* — 1996. — T. XXXVI/4. — Z. 151. — S. 601–602.

³⁴ *Kempa T. Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi i jego wpływ na sytuację wewnętrzną i zewnętrzną Rzeczypospolitej w końcu XVI wieku // Социум. Альманах соціальної історії.* — Вип. 9. — К., 2010. — С. 72–73.

³⁵ Див.: Там само. Докладніше про створення мережі клієнтарних зв'язків Яна Замойського див.: *Tygielski W. Listy, ludzie, władza: patronat Jana Zamojskiego w świetle korespondencji.* — Warszawa, 2007.

³⁶ *Sokołowski W. Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574–1605.* — Warszawa, 1997. — S. 38–70.

³⁷ Невідомо, скільки загалом шляхти зібралось на сеймик. Кароль Мазур підрахував, що в середньому з'їздилося 70–80 осіб, див.: *Mazur K. W stronę integracji z Koroną.* — S. 91.

Олександра Семашка як головного князівського контрагента, а також — волинського каштеляна Михайла Мишки-Варковського і Дем'яна Гулевича. Перші два — давні недоброзичливці Костянтина Острозького, третій у першій половині 1590-х спорадично з ними солідаризувався³⁸, хоча потім перебував серед надійних соратників князя, ба більше, загинув 1599 року у збройному протистоянні з молодшим сином Олександра Семашка — Маркіяном³⁹. Отже, десятеро підписантів напевно належали до родинного кола головних опонентів князя⁴⁰. Родинні зв'язки не слід сприймати як неодмінне підґрунтя солідарності: вони могли забезпечувати шляхтичеві поважне місце в спільноті і підтримку в життєвих ситуаціях, а могли й призвести до жорсткої конфронтації. Однак ті з них, які актуалізувалися в разі загрози для групи чи для можливості отримати нею певний аванс, могли бути підставою для групової солідарності. До категорії клієнтів/слуг (11 осіб) належали люди переважно з кола Семашка як старости (7–8 осіб)⁴¹ та Дем'яна

³⁸ Наприклад, на депутатському сеймику 1594 року в Кремені від фракції, до якої входив Олександр Семашко, було обрано Миколая Семашка, Остафія Малинського і Дем'яна Гулевича (див.: AGAD. — AZ 240. — К. 5).

³⁹ Див.: ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 500–503 зв., 675–678.

⁴⁰ Серед них Абрам і Станіслав, сини Михайла Мишки-Варковського, Миколай і Василь Семашки, син і дядько луцького старости, Войтех Витвинський, одружений з Катериною Богданівною Семашківною, ймовірно сестрою Олександра Семашка (див.: *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI — першої половини XVII ст. — К., 2009. — С. 288). А також родичі Дем'яна Гулевича, одружені з представницями цього роду: Ян Рогаля, одружений з Мариною, сестрою Дем'яна (див.: ЦДІАУК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 220 зв.), Кіндрат Хорошко і Прокіп Хрінницький, одружені з сестрами Настасею (див.: Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 685 зв. — 687 зв.) і Раїною Григорівнами Гулевичівнами, князь Станіслав Збарзький (Воронецький), одружений з Мариною Гулевичівною (див.: Там само. — Ф. 25. — Спр. 53. — Арк. 256 зв.; Спр. 43. — Арк. 44 зв.—45). Сюди дещо умовно зараховуємо і князя Яна Воронецького. Нарешті, сестра Михайла Мишки-Варковського Анастасія була заміжня за Михайлом Гулевичем.

⁴¹ До групи Семашка належали гродські урядники, писар Сасин Русинович Берестецький і суддя Матей Стемпковський (склад гродського суду формувався зі слуг/клієнтів старости); Остафій Малинський, чия сестра Настася Єловичівна з Малина була заміжня за Миколаєм Семашком (див.: ЦДІАУК. — Ф. 25. — Спр. 39. — Арк. 262 зв.), обіймав уряд гродського судді на початку старостування Олександра у 1590 р., а також при старості Миколаєві Семашку в 1600 р.; слуга Павло Зглічинський, Бартош Опшалець, королівський секретар і клієнт Яна Замоїського, згаданий як учасник приятельської угоди старости з його стриєм Василем Семашком (див.: AGAD. — AZ 697. — К. 19; про його стосунки з Семашком див. також: ЦДІАУК. — Ф. 25. — Спр. 40. — Арк. 194 зв.—195), волинський підчаший Криштоф Палуцький, котрий 1574 року виступав як слуга Михайла Мишки-Варковського (див.: ЦДІАУК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 803 зв.). Палуцького та Григорія Колмовського 1597 року під час чергового роздвоєння сеймику знову було обрано послами від фракції Олександра Семашка (див.: *Scriptores Regum Polonicarum.* — Kraków, 1907. — Т. 20. — S. 400). Дещо умовно до фракції Семашка можна зарахувати Станіслава Богуша Трацевського як особу, наближену до князя Юрія Чорторийського, який протягом 1590-х років не раз фігурує серед приятелів старости. Богуш Трацевський тримав за записом від князя Михайла Чорторийського маєток Сердятичі (див.: ЦДІАУК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 220–222 зв.).

Гулевича⁴². Родинні і патрональні зв'язки часто поєднувалися, адже належність до однієї групи скріплювали шлюбами (обов'язком доброго пана було влаштування сімейного життя клієнта)⁴³, а представники роду становили вагомий сегмент оточення поважної особи. Загалом належність особи до певної групи визначити дуже складно⁴⁴ і через тісну переплетеність зв'язків між членами спільноти (входження їх одразу до кількох різних за характером груп), і через плинність у межах клієнтарних груп. Попри велику кількість застережень, непевність і фрагментарність джерел, цілком очевидно, що скаржників об'єднували передусім тісні родинні і клієнтарні стосунки. Це, звичайно, не заперечує їхніх солідарних дій на підставі певних політичних уподобань, проте змушує історика враховувати можливі групові інтереси як рушія конфлікту.

Чи могли протиріччя між групами ґрунтуватися на питаннях високої політики? Від початку панування Зигмунта III Вази погіршуються стосунки Яна Замойського з князем Янушем Острозьким і меншою мірою з князем Костянтином, зокрема через їхню стабільно регалістську позицію, яка сприяла зменшенню впливу канцлера в державі⁴⁵. Однак у питаннях, які стояли перед сеймом 1593 року (дозвіл на виїзд короля до Швеції задля отримання «дідичного» трону, можливість залишити за ним трон Речі Посполитої в разі позитивного вирішення питання «спадку», відповідно гарантії його повернення як монарха та дозвіл сеймиків на ухвалення податку на королівські цілі), Замойський підтримав Зигмунта III⁴⁶. Аналогічну позицію князя засвідчує ухвала, яка походить від «острозької» частини сеймику⁴⁷. Втім, сеймики інших воєводств не досягнули згоди в низці питань, тому свої люди на сеймі для канцлера не були зайвими.

⁴² Петро, возний Василь та Іван Гуляльницькі постійно фігурують в оточенні Дем'яна й Андрія Васильовича Гулевичів (див.: ЦДІАУК. — Ф. 25. — Спр. 49. — Арк. 169 зв.—172; Спр. 42. — Арк. 359 зв.—360 зв.). На Гуляльницьких, які перебувають у службницькому підпорядкуванні Гулевичів і яким належить велика частина Гуляльників, вказує у своїй скарзі Антон Визгерд (див.: ЦДІАУК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 617—620). Тому Вацлава, Федора і Павла Гуляльницьких можна сміливо зарахувати до групи слуг Дем'яна Гулевича.

⁴³ Скажімо, Кіндрат Хорошко, одружений з Настасею Григорівною Гулевичівною, водночас фігурує як слуга Дем'яна Гулевича (див.: ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 169 зв.—172), а Остафій Малинський був Семашковим родичем і клієнтом.

⁴⁴ Зв'язок Олександра Підгороденського, Олександра Козинського й Остафія Баковецького з іншими шляхтичами, які підписали протестацію, опосередкований. Скажімо, Богуш Трацевський був одружений з Оленою з Підгороденських (див.: ЦДІАУК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 220—222 зв.), а Остафій Баковецький з Ганною з Козинських (див.: *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти... — С. 263).

⁴⁵ *Kempa T.* Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim... — С. 72—76.

⁴⁶ *Jarmiński L.* Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku. — Warszawa, 1992. — S. 37—56 (про підготовку до сейму 1593 року і його перебіг).

⁴⁷ BN w Warszawie. — BOZ 1809/1—2, mf. 39938/39939. — Т. 1. — К. 172—175.

Спробуємо розібратися з можливими приватними інтересами князя Острозького. Справді, в ухвалі є фрагмент, який може бути аргументом на користь тверджень скаржників. В інструкції послам наголошено потребу клопотатися перед сеймом про визнання *лімітації* (відкладення) трьохкоролівських *років* (засідань земських судів) на Волині внаслідок козацьких заворушень і зазначено, що послів до Трибуналу з інформацією про перенесення років уже відряджено. Важливість цього акту для однієї групи і протидію йому іншої засвідчує низка актів, які вписали до гродських книг: домовленість (інтерциза) луцької шляхти з приводу лімітації засідань гродського і земського судів, яку серед інших підписали симпатики князя⁴⁸; протестація луцької шляхти щодо припинення роботи земського суду, яку ініціювали, зокрема, Михайло Мишка-Варковський, Криштоф Палуцький, Миколай Семашко, Матвій Єлович-Малинський, тобто представники протилежного табору⁴⁹; скарга до Трибуналу Михайла Мишки на урядників земського суду «о несуженье роковъ земскихъ луцкихъ трохъкрольскихъ свята римьского»⁵⁰.

Лімітацію зумовили причини публічного характеру, на що вказує королівський лист від 16 січня про скликання посполитого рушення до Костянтинова на чолі з Костянтином Острозьким «для добра посполитого и для безпеченства самых себе и охранения волности и маестности своих»⁵¹. Але в цьому акті криються і матеріальні інтереси учасників конфлікту.

Для князя початок 90-х не був безхмарним. На грудневі засідання луцького гродського суду 1592 року Острозькому вручили 25 позовів від дрібної шляхти, яку важко ідентифікувати. Цілком імовірно, що таку зливу скарг інспірували недоброзичливці князя⁵². На це опосередковано вказують і близько п'ятдесяти справ, які провадилися в той самий час між князем Острозьким і Олександром Семашком у кременецькому гродському суді⁵³. Затягування судового вирішення справ було популярною стратегією, яке дозволяло полагодити конфлікт поза судом і в такий спосіб позбавити особу,

⁴⁸ Підляський воєвода князь Януш Заславський, луцький єпископ Кирило Терлецький, Михайло Линецький (див.: ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 39 зв.—40 зв.).

⁴⁹ ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 39–39 зв.

⁵⁰ Там само. — Арк. 491 зв.—492. Див. також лист луцької шляхти до володимирської з проханням підтримати її постанову «з милости противко отчизны» (ЦДІАУК. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 21–22 зв.); ухвалу про перенесення років шляхтою Володимирського повіту, яка солідаризувалася з постановою луцьких обивателів, а також, «не хотечи в оказаню м[и]л[о]сти против отчизны своее быти последнейшими», згідно з королівським листом і закликом князя Острозького поквапилася зібратися під руку князя для відновлення спокою (Там само. — Арк. 54–57); чимало скарг на луцьких суддів про припинення засідань (Там само. — Арк. 364 зв., 367 зв.—368 та ін.).

⁵¹ ЦДІАУК. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 47 зв.—49.

⁵² Серед них, скажімо, Павло Зглічинський, слуга Олександра Семашка і підписант аналізованої протестації, Олександр Сенницький, теж слуга Семашка (див.: ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 489–489 зв.).

⁵³ Див.: ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 489–489 зв.

яка програла, урази для її поштивості. З аналізу роботи луцького гродського суду випливає, що майже половина відкладених з різних причин справ так і не дійшла до суду⁵⁴. Тож імовірно, що визнання лімітації судових засідань легітимною, проти чого заперечували головні супротивники Острозького, було вигідне князеві якщо не в матеріальному плані, то принаймні для збереження престижу⁵⁵.

Було помічено, що політичні опоненти зазвичай перебували у затяжних земельних конфліктах один з одним⁵⁶. Це було продовження боротьби за владу іншими засобами, коли головний об'єкт ворожості заступали земля, майно, люди супротивника. Могло бути й навпаки: боротьба за земельні володіння тривала на різних конкурентних майданчиках. Відтак очевидно, що конфлікт на сеймику 1593 року був клубком протиріч, головне з яких — суперництво за владні позиції в регіоні⁵⁷.

На сейм прибули два комплекти послів від обох партій (аналогічна ситуація склалася і в Краківському воєводстві). Кароль Мазур схильний вважати, що легітимними було визнано послів від фракції князя Острозького: це князь Олександр Острозький, луцький підкоморій Ян Харленський, володимирський земський суддя Андрій Заленський, Андрій Гулевич, Ян Жабокрицький та Гаврило Гойський⁵⁸.

Навколо вбивства Петра Линевського

Сумніви в тому, що завершальна частина протестації відповідає реальним подіям, породжує і справа про вбивство Петра Линевського, котрий належав радше до клану Острозьких, аніж до його недоброзичливців, тобто підстав для конфлікту на позір не було⁵⁹. Проте 26 березня до луцького гроду надійшла скарга від Павла, Абрама і Петра Линевських про побиття і поранення їх князівськими слугами, коли вони, не дочекав-

⁵⁴ Див.: *Старченко Н.* Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи Луцького гродського суду 1598 і 1600 рр.) // УГЖ. — 2011. — № 5. — С. 24.

⁵⁵ Наміри князя оприявнює заява його адвоката на січневому засіданні луцького гродського суду про хворобу, яка перешкоджає провадженню багатьох князівських справ (див.: ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 33–33 зв.).

⁵⁶ Див.: *Sokołowski W.* Politycy schyłku złotego wieku... — S. 52–54, 58–59.

⁵⁷ Див.: Там само. — S. 42–49; *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. — S. 134–193.

⁵⁸ Див.: *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. — S. 413.

⁵⁹ Петро був слугою луцького єпископа Кирила Терлецького, близького на той час до князя Острозького (див.: ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 418, 549 зв.). Зафіксовано *одповідь* — ритуальне оголошення про помсту Петра Линевського Бартошеві Опралку, ще одному підписантові протестації (див.: Там само. — Арк. 23). Серед тих, хто виступав за вигідне князеві відкладення судових засідань, — Михайло Линевський, батько Петра, який стабільно належав до симпатиків князя (див.: Там само. — Спр. 43. — Арк. 39 зв.—40 зв.). А слуга Острозького володимирський гродський писар Станіслав Кандиба був зятем Михайла Линевського (див.: Там само. — Спр. 44. — Арк. 144 зв.).

шись протягом трьох днів закінчення сеймику і бачачи «розрухи немалые и тумултъ людей зброиных» князя Костянтина і його сина Олександра, «яко до потребы з неприятелем *над права и волностеи наши шляхетские*», вирішили 25 березня їхати додому. Коли скаржники вже виїздили з ринку, Адам Богуцький, Миколай Корчевський, Стефан Ростопча, Мястовський та інші — понад 80 осіб — за наказом своїх панів, «взгордивъши права Божиє, легцеповаживши права посполитые, *не давши им жадное ведомости о неспрязни*, неотповедне непристойне», «з великим крикомъ и тумултом людей зброиных, венгров, татаров и иных чужоземцов, ошкочивши их, не мовечи ничего, окрутне, нелитостиве побили, помордовали и поранили»⁶⁰.

23 квітня Михайло Линевський і його син Абрам повідомили у гроді про смерть від поранення в голову Петра Линевського та звинуватили у провокуванні нападу на померлого князя Острозького, який мав «на него давную вазнь»⁶¹. 14 жовтня 1595 року Абрам Линевський від імені батька і братів подав трибунальський декрет, за яким князь Костянтин Острозький мав присягнути, що він не наказував слугам чинити шкоду Линевському, а безпосередніх призвідців поранення, котрі, як і їхній пан, до суду не стали, присудили скарати на горло і виплатити «головшизну». Возний Матис Славогурський за наказом гродського суду публічно оголосив баніцію засудженим на смерть (вигнання з землі, *выволання*).

Однак вирок не вдалося виконати, за словами Линевських, через опір князя, який переховував тих слуг у своїх маєтках. Тому скривджені позвали винуватців до володимирського гродського суду на засідання, які розпочалися 8 серпня 1596 року. Слуги Миколай Корчевський, Адам Богуцький і Степан Ростопча, ставши у гроді, заявили, що вони ні в чому не винні, про баніцію не чули і готові в тому присягнути. Натомість вони *заступають* князя, тобто беруть усю відповідальність на себе і звільняють його від звинувачень. Попри протест позивачів, суд визнав слуг *заступцями* й увільнив Острозького від судової розправи. А позаяк трибунальський декрет Линевські отримали за відсутності відповідачів, останні за наказом суду присягнули, що не знали про позов і вирок.

Суд зважив, що князь, «показуючи во всемъ невинность свою, такъ в теперешнемъ обвиненью стороны перехованя банитовъ, яко и в самой речи головной», забезпечив явку обвинувачених слуг на процес, а ті під присягою ствердили своє незнання про трибунальський декрет. Князя від обвинувачень звільнили, а баніцію для слуг скасували. Далі відповідачі вивели *шкрутинію*, тобто їхню безвинність підтвердили 12 свідків, які «під сумлінням» і присягами свідчили на їхню користь. Далі настала черга присягати слугам Острозького разом зі співприсяжниками — по шість осіб «людей зацних», яких кожен з обвинувачених запросив підтвердити під присягою правдивість своїх слів.

⁶⁰ ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 276–277 зв.

⁶¹ Там само. — Арк. 394 зв.—396. Див. також інші матеріали цієї справи: позов князя до трибуналу (арк. 30 зв.—31) і до гроду (арк. 139–139 зв.), виведення шкрутинії (арк. 45 зв.—46, 192 зв.—193).

Натомість Линевські теж вивели свою шкрутинію і заявили про готовність зі своїми співприсяжниками (так само шестеро на кожного позивача) довести вину князівських слуг. Однак суд, керуючись поширеним принципом презумпції невинуватості та визнавши непевними надані позивачами докази вини саме Миколая Корчевського, Адама Богуцького і Степана Ростопчі, наказав присягати відповідачам. Ті, кожен із шістьма співприсяжниками, присягу «на Івангелии тужь перед нами у суду выконали в тые слова, иж о той бурде, кгда небожчика пана Петра Линевского ранено, не выдали, сами причиною зраненья и смерти небожчика пана Петра Линевского учинькомъ, радюю ани помочью не были»⁶².

Непевностей тут багато, але зазвичай у випадку винуватості справу до колективної присяги не доводили й шукали інших способів порозумітися. Відтак клятва 21 особи іменем Бога — серйозний доказ їхньої правдивості. Можливо, побиття Линевських — випадковість у протистоянні головних контрагентів, яке зі сфери риторики перейшло в реальне фізичне зіткнення. Спровокувати його могли особи, які конкурували з князем, і це пояснило б розбіжності в завершальному фрагменті протестації. Отже, Корчевського, Богуцького і Ростопчу могли звинуватити не через їхню реальну причетність до побиття Линевських, а як наближених до князя осіб.

Очевидно, що в цій історії князь Костянтин Острозький утратив частину свого символічного капіталу, — про це він сам писав у листі до Криштофа Радзивила. Саме його частина шляхти, серед якої і порівняно незалежні особи, звинуватили в порушенні спокою шляхетського загалу, про що свідчить скарга родини Линевських на князя як ініціатора побиття. Пов'язування імені Острозького зі смертю шляхтича і трибунальський вирок баніції його слугам не додали князеві доброї слави. Дошкульність подібних обвинувачень засвідчує наведена на початку справа про насильство над Гулевичем з боку слуг Радзивила та аналогічне оскарження князя в іншій історії, пов'язаній з убивством Балтазара Гнівоша з Олексова 1588 року⁶³.

У сеймиковій історії князь потрапив у пастку, про небезпеку якої попереджав Криштофа Радзивила: не вдаватися у справи з «малими» людьми, адже конфлікти не завжди добре закінчуються, а престиж «малих» росте коштом справ з «великими». Втім, за домінування патронально-клієнтарних

⁶² ЦДІАУК. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 304 зв.—307 зв.; випис із володимирських гродських книг, внесений до луцького гроду: Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 174 зв.—178.

⁶³ Див.: *Старченко Н.* Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова) // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2010. — Вип. 9. — С. 318–360. Згадка у скарзі дубенських татар Острозького як учасників нападу на шляхетський дім змусила князя вдатися до рішучих дій, які мали очистити його добре ім'я. Він зі своєї ініціативи, без позову з боку скаржника, вимагав суду над татарами, щоб з'ясувати обставини справи: «Княжа его милость, пан нашъ, яко пан хрестянский, который сам покою посполитого постерегаеть и людей збыточных и своволных во именьяхъ своих не терпитъ и овшем каждому справедливостъ цале и неотволочне чинить».

зв'язків як неформальної системи влади, яка породжувала тісну взаємозалежність «великих» і «малих», ця настанова виглядала утопічною.

* * *

Низка питань і невідповідностей у цій історії, забезпеченій джерелами значно краще, ніж більшість таких випадків, може викликати небезпідставний скепсис щодо можливостей історика: сподівання реконструювати перебіг подій вочевидь марні. Натомість усе це може служити добрим антидотом проти спроб шукати прості рішення, апіорі визначати «правих» і «лівих», накладати однозначні схеми на мінливе повсякдення, вносити узгодженість і логіку в дії героїв, тобто проти всього того, що можливе, як метафорично висловився П'єр Бурдьє, в позиції «поза грою».

Не завжди доречно шукати і конкретне підґрунтя протистояння, адже йшлося про тип влади, яка провокувала до утвердження символічних її ознак більшою мірою, ніж до отримання реального ситуативного зиску від певного акту. Так само не варто ставити діагноз тому суспільству як хронічно конфліктному, де війна конче домінувала над порозумінням. Слід брати до уваги характер джерел — судових матеріалів, та уважно ставитися до тих із них, які демонструють готовність сторін до компромісів. Наприклад, уже наступного 1594 року на депутатському сеймику в Кременці сторонам, попри відверто конфліктну ситуацію, вдалося порозумітися. Фракція князя Острозького у підсумку перегрупувала склад депутатів не коштом «квоти» суперників, а замінивши одного зі «своїх» на іншого «свого», але, можливо, лояльнішого і ближчого до патрона⁶⁴. Отже, можна припустити, що на тлі постійного змагання шляхти за символічний капітал конкуренти все ж таки намагалися вирішити дратливі питання не через публічний конфлікт, а утримуючи певну рівновагу, «покой посполитий». Керував ними, зокрема, прагматичний інтерес, пов'язаний зі збереженням/примноженням доброї слави.

⁶⁴ Кандидатуру володимирського земського судді Андрія Заленського, котрий отримав свій уряд за протекції князів Острозьких, однак, схоже, виявляв у окремих випадках незалежну позицію, замінили на лояльнішого до князівського дому Гаврила Гойського (див.: AGAD. — AZ 240. — К. 5).